

Llengua i despoblament: una relació indissociable

RAMON SISTAC I VICÉN

Professor titular de Dialectologia Catalana (UdL)

Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans

Director de l'Àrea de Llengua del CERIB

RESUM: LLENGUA I DESPOBLAMENT: UNA RELACIÓ INDISSOCIABLE

La relació llengua/població exposada des del punt de vista del dialectòleg i el lingüista. Els diversos patrons de distribució d'isoglosses (unitat mínima en geografia lingüística) i de quina manera aquests permeten observar l'evolució de la història en alguns territoris concrets. Situacions de gran estabilitat, de polaritat, de canvis profunds, colonitzacions, genocidis o substitució lingüística corresponen a distribucions d'isoglosses de trama ampla, d'estructura de feix, de concentració que marquen els *continua*, les transicions, les fronteres. L'àrea ribagorçana és un bon exemple de totes aquestes situacions, però en l'actualitat pateix especialment el flagell de la despoblació. La realitat que s'està generant d'oficialització i acceptació de la llengua pròpia arribarà a produir fruits potser quan ja no hi haja gent per a parlar-la, la qual cosa implica que cal que les accions normalitzadores, tant de l'administració com de la societat civil, siguin urgents i contundents.

PARAULES CLAU: Dialectes, despoblament, substitució lingüística, Pirineus, Ribagorça.

RESUMEN: LENGUA Y DESPOBLACIÓN: UNA RELACIÓN INDISSOCIABLE

La relación lengua/población expuesta desde el punto de vista del dialectólogo y el lingüista. Los diversos patrones de distribución de isoglosas (unidad mínima en geografía lingüística) y de qué manera éstos permiten observar la evolución de la historia en algunos territorios concretos. Situaciones de gran estabilidad, de polaridad, de cambios profundos, colonizaciones, genocidios o sustitución lingüística corresponden a distribuciones de isoglosas de malla ancha, de estructura de haz, de concentración que marcan los *continua*, las transiciones, las fronteras. El área ribagorzana es un buen ejemplo de todas estas situaciones, pero en la actualidad sufre por encima de todo el problema de la despoblación. La realidad que se está generando de oficialización y aceptación de la lengua propia llegará a producir frutos quizás cuando ya no haya gente para hablarla, lo que implica que las acciones normalizadoras, tanto públicas como privadas, deben producirse sin demora y con contundencia.

PALABRAS CLAVE: Dialectos, despoblación, substitució lingüística, Pirineos, Ribagorça.

ABSTRACT: LANGUAGE AND DEPOPULATION: AN INSEPARABLE RELATION

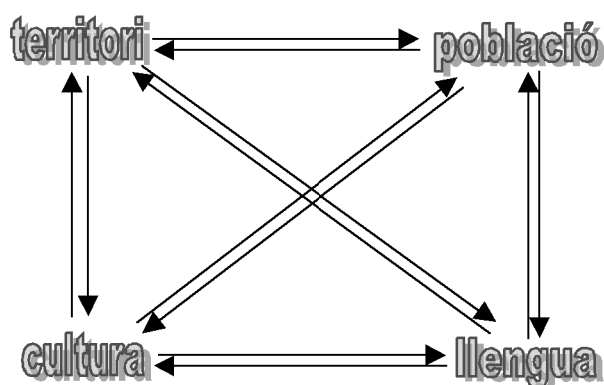
The relation between language and population exposed from the point of view of the Dialectology and the Linguistics. The diverse distribution patterns of isoglosses (minimum unit in linguistic geography) and how these allow observing the evolution of history in some concrete territories. Situations of great stability, of polarity, of deep changes, colonizations, genocides or linguistic substitution correspond to distributions of isoglosses of vast network, of bundle, of concentration; that marks the *continua*, the transitions, the borders. The area of Ribagorça is a good example of all these situations, but at the present time it undergoes an important problem of depopulation. The reality that is being generated with the acceptance on the part of the speakers of the language in process to become official language perhaps it will be able to produce results when no longer there are people to speak it. This implies that the normalisation actions, public as much private, they must take place without delay and with forcefulness.

KEY WORDS: Dialects, depopulation, linguistic substitution, Pyrenees, Ribagorça.

És ben sabut que no existeixen les llengües si no hi ha societats i, alhora, és impossible concebre una societat sense una llengua. Els grups humans se *sociabilitzen* precisament gràcies al llenguatge, a l'idioma llur. Aquest, com a fenomen social, doncs, constitueix la més potent de les eines de comunicació entre els individus del grup, transmet tot el seu coneixement i imaginari individual i col·lectiu i, a la vegada, els identifica com a membres de la comunitat.

Si el territori condiona la fesomia de la societat i, recíprocament, la societat pot modificar (i, necessàriament, modifica) l'entorn, podem concloure que els conceptes de *llengua*, *cultura*, *població* i *territori* se'ns presenten com a indestriables, de manera que, com en un escaquer, el moviment de qualsevol de les peces que el componen implica el desplaçament de les altres. Açò és el que intentem representar en la il·lustració 1. No es pot pretendre que amb moviments de població, canvis culturals i alteracions en l'entorn natural i urbanístic, el dialecte resti incòlume, ancorat en la tradició i en unes formes de vida que ja han desaparegut. El coneixement de la dinàmica d'aquestes transformacions ens ajudarà sens dubte a entendre millor la relació que hi ha entre el despoblament i la transformació (o la desaparició o la substitució) de les varietats de la llengua.

Il·lustració 1

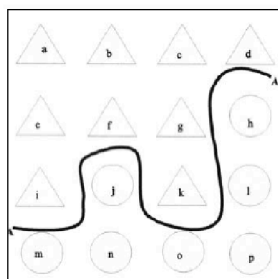

Arribats ací, ens interessa observar els mecanismes que regeixen aquests processos de relació entre dialecte, població i territori per tal de deduir-ne les dinàmiques que generen i poder intuir les projeccions de futur previsible en el territori sudpirinenc, prepirinenc i, especialment, ribagorçà. Partim dels mètodes d'anàlisi generats per la Dialectologia i la Geolingüística, disciplines

que al llarg de més cent anys han desenvolupat les estratègies adequades per a interpretar els lligams entre llengua i espai. Així mateix, haurem de considerar també l'aportació que en els darrers quaranta anys ens ha fet la Sociolingüística, que interrelaciona la llengua amb la societat en la dimensió del seu ús.

Primerament, tindrem en consideració que la unitat mínima d'anàlisi geolingüístic és la *isoglossa*, concepte que, segons la concepció més estesa, és la línia imaginària que assenyala el límit entre la presència i l'absència d'un tret lingüístic determinat i que pot contribuir a delimitar dues àrees dialectals. La seua representació ideal és la recollida en la il·lustració 2, on les diverses figures geomètriques representen diversos punts de parla individuals (*idiolectes*) distribuïts en l'espai i separats per la frontera entre dos tipus lingüístics equivalents: dos geosinònims (per exemple, eixir/sortir), dues articulacions fonètiques diferents (pujada/*puiada*), dues formes verbals (*volia/voleva*)...

Il·lustració 2

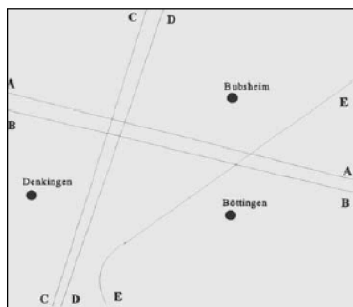
Doncs bé; l'experiència comparada de les diverses situacions que detectem o podem descriure sincrònicament en el món ens permet d'establir uns patrons d'isoglosses constants, que reflecteixen processos sociolingüístics de gestació diferents segons la tipologia, i que corresponen a l'evolució de la història en els territoris concrets. En general, podem reduir els diferents patrons a tres categories¹:

- a) Distribució d'isoglosses en *trama ampla*. En un territori, extens o reduït, es pot donar una estructura d'isoglosses, creuades o en ventall, molt distants entre elles. Aquesta és una estructura molt freqüent en territoris constitutius (és a dir, generats en el mateix territori on es parlen) o amb una llarga història d'estabilitat, sense moviments de població o canvis importants.

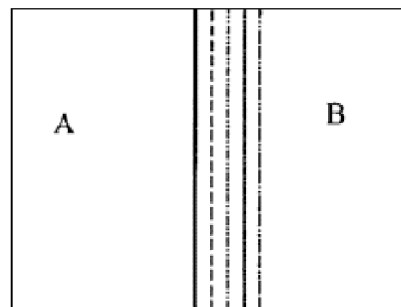
1. SISTAC, Ramon, "Informe sobre la llengua catalana a la Ribagorça", *Ripacurtia*, 1, 2003, pp. 141-144

L'extens domini que presenta aquesta situació és el que coneixem amb el nom de *continuum*, representat en la il·lustració 3.² Açò vol dir, ras i curt, que podríem viatjar d'un poble a l'altre veí, i així successivament, sense trobar-hi diferències dialectals significatives. Aquestes foren, en tot cas, *acumulatives*, la qual cosa vol dir que entre poblacions distanciades no hi té pas perquè haver intercomprensió; l'important és que no hi ha fronteres interiors.

- b) Distribució d'isoglosses en *estructura de concentració*. Entre dos punts (habitualment poblacions), hi passa un conjunt d'isoglosses coincidents, tot seguint l'esquema de la il·lustració 4. Representa l'existència d'una *frontera* i és conseqüència de la consumació, en un moment donat, d'un procés de *substitució lingüística* que implica, bé un simple canvi de codi (els parlants, pel motiu que siga, substitueixen una llengua per una altra), bé un canvi de població.

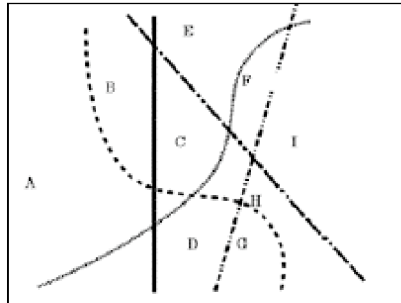
Il·lustració 3

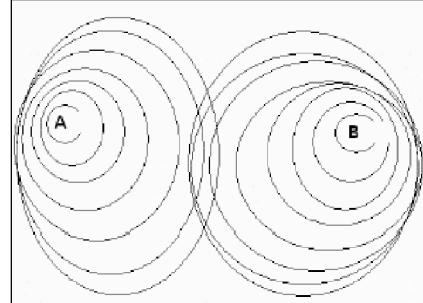
Il·lustració 4

- c) Distribució d'isoglosses en *estructura de feix*. En un territori més o menys extens es produeix una concentració d'isoglosses no coincidents (il·lustració 5). Aquest és el signe evident de l'existència d'una *transició*. En un *continuum* (estabilitat, doncs), al llarg del temps es produeix una bipolaritat de centres d'influència. Les noves varietats generades en aquests centres es van expandint territorialment amb més o menys lentitud fins als punts més llunyans (il·lustració 6). Aquests, equidistants, reben la influència de tots dos centres, la qual cosa genera els parlars híbrids.

2. CHAMBERS, J.K. & TRUDGILL, Peter, *Dialectology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980, p.108

Il·lustració 5

Il·lustració 6

La zona de major concentració d'isoglosses és l'anomenada *zona grisa*, o àrea de transició intensa (parlars híbrids).

En resum, una lectura ràpida d'un mapa d'isoglosses ens porta ràpidament a la identificació dels tres tipus bàsics, interpretats tant des de la geografia lingüística com des de la història sociolingüística:

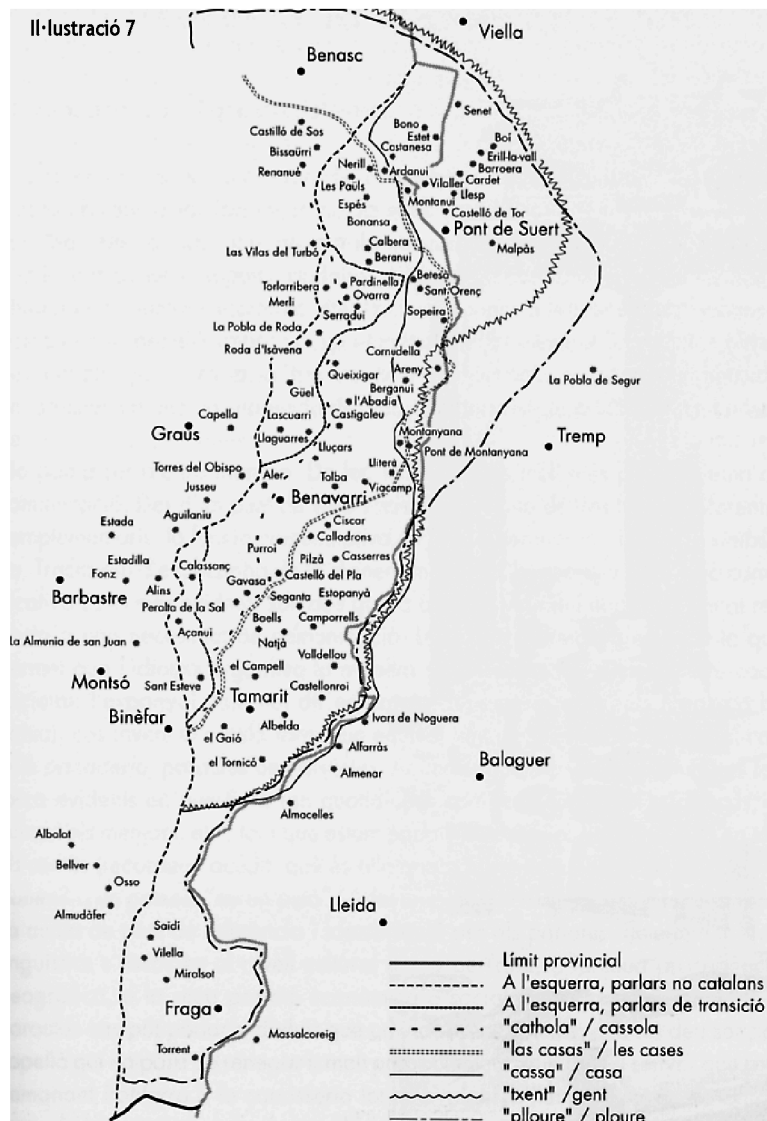
- *continuum*: estabilitat i evolució lenta i progressiva
- *transició*: polaritat de centres d'influència que generen les innovacions
- *frontera*: impediment a la difusió o, més probablement, substitució lingüística

Des d'aquest punt de vista, és fàcil constatar com, en l'ample territori constituït per la Ribagorça (en el sentit més generós de l'expressió), la Llitera, la Noguera i el Pallars, hi detectem –sempre damunt del mapa lingüístic– exemples dels tres tipus, la qual cosa reforça la idea, ja tradicional en la dialectologia catalana, que el territori ribagorçà constitueix per ell mateix una zona privilegiada d'estudi i aprenentatge per a la disciplina.

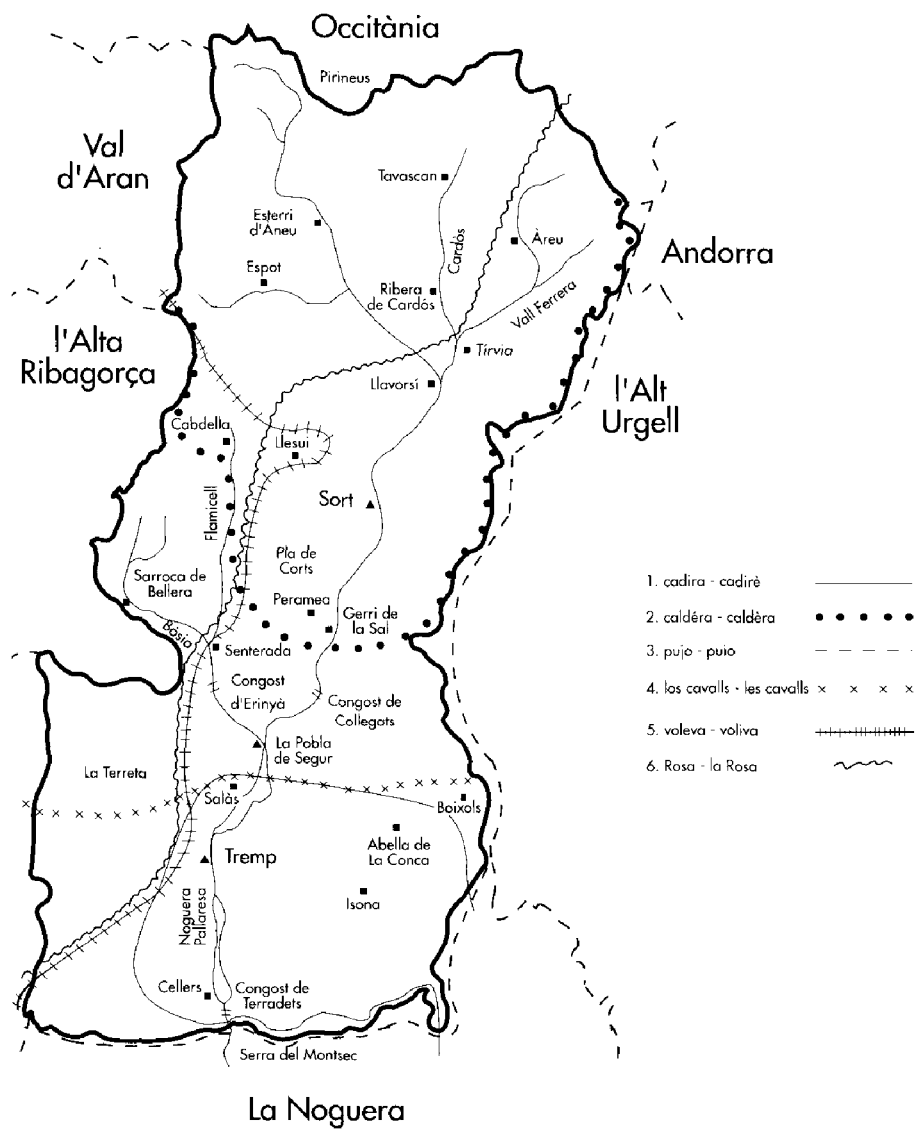
En una macrointerpretació, doncs, direm que primerament, en el sector més oriental d'aqueix territori, fins a la serra de Lleràs que marca aproximadament el límit entre les conques de la Noguera Ribagorçana i la Noguera Pallaresa, trobem una situació d'isoglosses disperses, de *continuum*. Per bé que la majoria de límits transcorren de nord a sud, formen un ventall que pareix més ample al sector septentrional que no pas al meridional. Ho podem comprovar amb la il·lustració 7 (la Ribagorça i la Llitera³) i la il·lustració 8

3. SISTAC, Ramon, *El català d'Àneu. Reflexions a l'entorn dels dialectes contemporanis*, Consell Cultural de les Valls d'Àneu, Esterrí d'Àneu, 1998, p. 35

(els Pallars Sobirà i Jussà⁴). Cal entendre que la població hi ha estat estable almenys des de després de la romanització (segurament força tardana). El llatí (ja preromànic) que hi va arribar va evolucionar lentament, tot convertint-se en progressió geogràfica en allò que després havia de ser romanç català pallarès (a Llevant) i ribagorçà (a Ponent). Sense fronteres clares ni precises: subtilment.

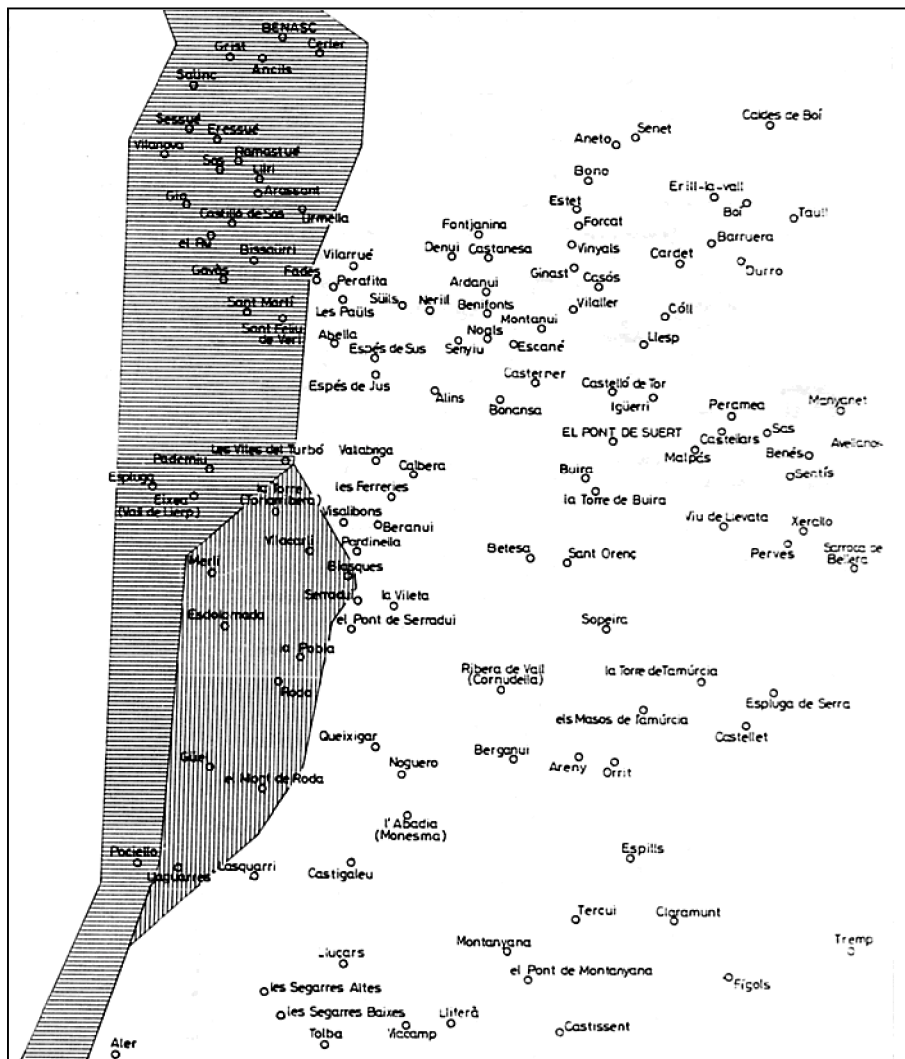
4. COLL, Pep, *El parlar del Pallars*, Empúries, Barcelona, 1991, p. 18

Il·lustració 8

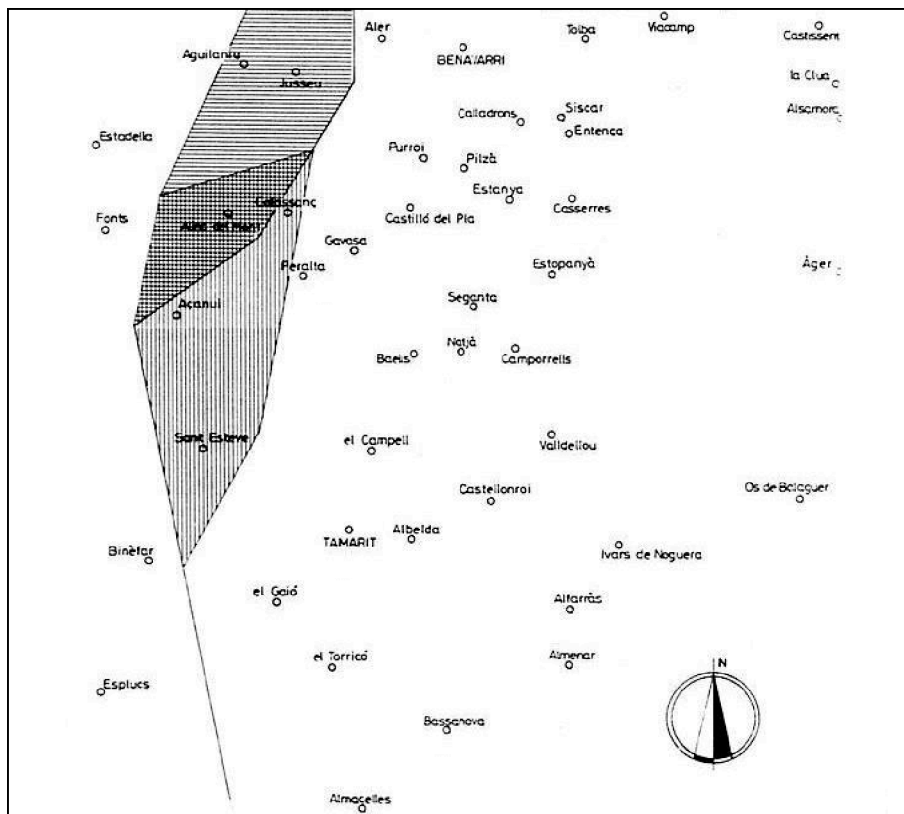
Més a Ponent, però, la concentració d'isoglosses en porta a l'estructura de feix. La conca de l'Éssera i la ribera baixa de l'Isàvena constitueixen una de les transicions més importants (i, malgrat tot, més ben conservades) del sud d'Europa. La malla de línies és tan compacta que esdevé una autèntica "zona grisa", tal com podem observar en les següents il·lustracions, on veiem

el tramat horitzontal que indica predomini relatiu de trets aragonesos i el vertical de trets catalans (il·lustracions 9 i 10), que n'és la continuació meridional⁵). No és pas aventurat de dir que la influència a l'alta Edat Mitjana dels importants i determinants centres religiosos i culturals de Jaca (a l'oest) i la Seu d'Urgell (a l'est) i, possiblement també, de Sant Bertran de Comenge (al nord) han estat determinants d'aquesta mena d'"equidistància" lingüística.

Il·lustració 9

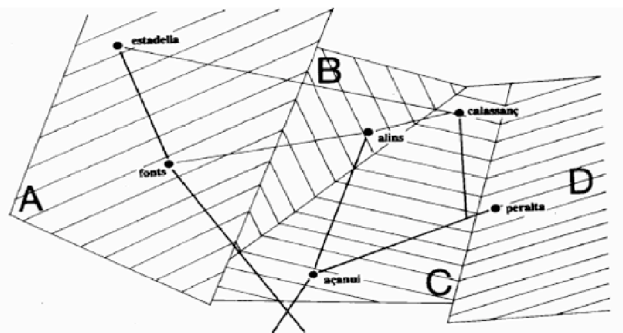
5. SISTAC, Ramon, *El ribagorçà a l'alta Llitera. Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1993, pp. 354-355

Il·lustració 10

Podem veure en els següents esquemes l'extrem sud de la zona de transició (il·lustracions 11⁶ i 12⁷). En el primer, apreciem els diferents tons de les zones grises: d'orient a occident (o de "+català" a "-català"), D representa el tipus

Il·lustració 11

6. SISTAC, Ramon, "Prospeccions dialectals en una frontera lingüística. El ribagorçà a la línia Fonts - Peralta de la Sal", *Butlletí de Dialectologia Nord-Occidental*, 4. Lleida, 1985, pp. 9
7. SISTAC, Ramon, *El ribagorçà...* pp. 144

<i>Present d'indicatiu</i>		
[ˈkʌitʃo]	[ˈkɛjo]	[ˈleo]
[ˈkʌitʃes]	[ˈkɛjes]	[ˈlees]
[ˈkʌitʃe]	[ˈkɛje]	[ˈlee]
[kɛˈtʃim]	[kɛˈjem]	[leˈem]
[kɛˈtʃiw]	[kɛˈjeθ]	[leˈeθ]
[ˈkʌitʃen]	[ˈkɛjen]	[ˈleen]
<i>Imperfet</i>		
[kɛˈtʃiβa]	[kɛˈjeβa]	[leˈeβa]
[kɛˈtʃiβas]	[kɛˈjeβas]	[leˈeβas]
[kɛˈtʃiβa]	[kɛˈjeβa]	[leˈeβa]
[kɛˈtʃiβam]	[kɛˈjeβam]	[leˈeβam]
[kɛˈtʃiβaw]	[kɛˈjeβaθ]	[leˈeβaθ]
[kɛˈtʃiβan]	[kɛˈjeβan]	[leˈeβan]
<i>Futur</i>		
[kɛtʃiˈre]	[kɛjeˈre]	[leeˈre]
[kɛtʃiˈras]	[kɛjeˈras]	[leeˈras]
[kɛtʃiˈra]	[kɛjeˈra]	[leeˈra]
[kɛtʃiˈrem]	[kɛjeˈrem]	[leeˈrem]
[kɛtʃiˈrew]	[kɛjeˈre.]	[leeˈreθ]
[kɛtʃiˈran]	[kɛjeˈran]	[leeˈran]
<i>Condicional</i>		
[letʃiˈria]	[lejeˈria]	[leeˈria]
[letʃiˈrias]	[lejeˈrias]	[leeˈrias]
[letʃiˈria]	[lejeˈria]	[leeˈria]
[letʃiˈriam]	[lejeˈriam]	[leeˈriam]
[letʃiˈriaw]	[lejeˈriaθ]	[leeˈriaθ]
[letʃiˈrian]	[lejeˈrian]	[leeˈrian]

Il·lustració 12

clarament català, C l'híbrid, però encara amb preponderància relativa de solucions catalanes (s'estén al sud a la localitat de Sant Esteve de Llitera), B és absolutament híbrid i a A ja predominen clarament les solucions aragoneses. A 12 podem veure uns exemples d'aquesta transició en la flexió verbal (la primera columna correspon a D, la segona a C i la tercera a B).

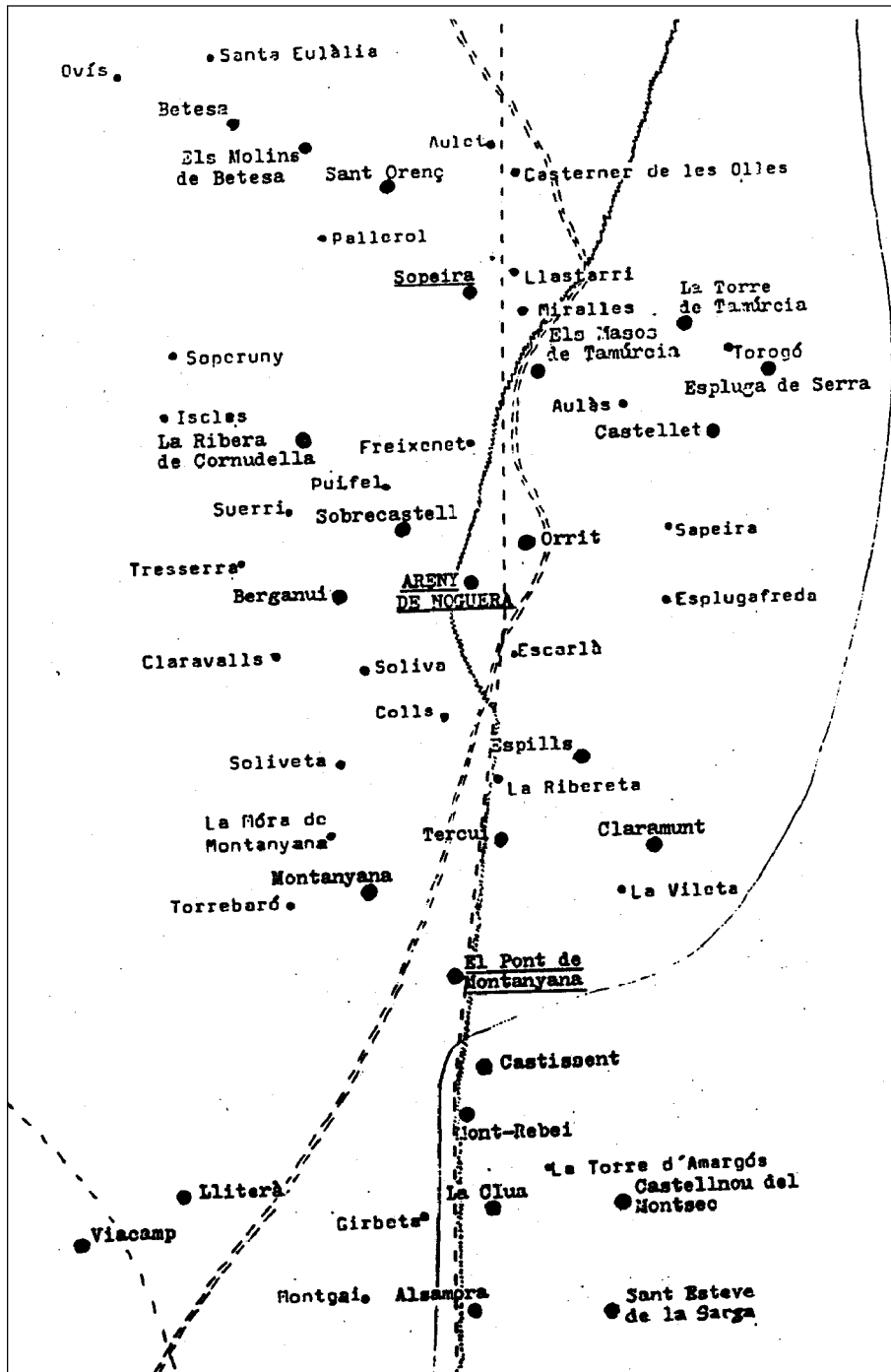
Cap a la terra plana, però, les coses canvien. Tal com hem vist a les il·lustracions precedents, al sud de Sant Esteve de Llitera les principals isoglosses tendeixen a coincidir. Tamarit de Llitera i Binèfar, geogràficament

molt propers, parlen idiomes diferents: català a Tamarit, castellà a Binèfar. Ací tenim clarament una frontera lingüística, que continuarà sense excepció fins al sud del domini lingüístic català, situat a la localitat alacantina de Guardamar. Què la pogut generar, d'una manera tan diàfana i tant a prop de la zona de transició? Una distribució espacial lingüística determinada només pot ser modificada ràpidament per una actuació política decidida i contundent (*neteja ètnica, genocidi...*); altrament parlem de processos cronològicament llargs (*substitució lingüística, hibridació...*). Així, doncs, bo i tenint en compte la inexistència absoluta d'accidents geogràfics o barreres naturals, hem de buscar-hi explicacions històriques: neteja ètnica, combinada amb substitució lingüística, que són conseqüència de la reconquesta cristiana del regne islàmic de Lleida i, sobretot, de la repoblació subsegüent. Açò en una primera fase, que provoca la difusió de l'aragonès a occident i del català a orient. Posteriorment, de les planes de la Llitera vers el sud, l'aragonès serà substituït pel castellà, ja sia per neteja ètnica (despoblació de Binèfar durant la guerra dels Segadors, segons alguns autors⁸) o, al meu entendre més probablement, per la lenta però inexorable substitució lingüística operada en gran part del territori aragonès, de la fi de l'Edat Mitjana ençà.

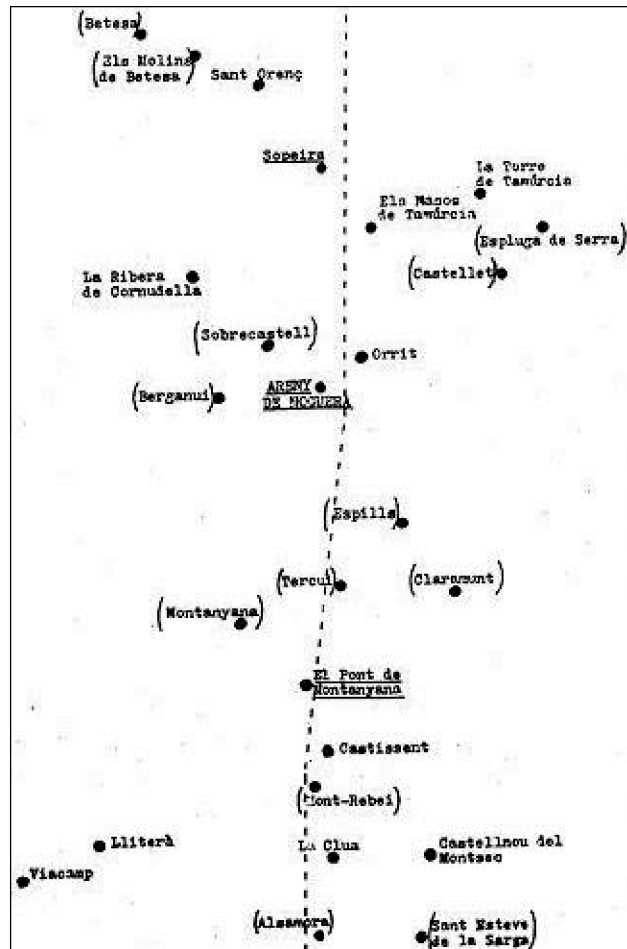
Fins ara hem vist com, en un territori relativament reduït (l'àrea ribagorçana), hi podem trobar totes les tipologies geolectals possibles. Ara bé: les situacions no són necessàriament estables. La substitució lingüística, el fantasma que amenaça bona part de les llengües del món, és igualment present en l'època actual a la Ribagorça, on representa un perill real per a la supervivència del català, que retrocedeix funcionalment davant la pressió del castellà. Però no és pas l'únic. En els darrers anys, l'afebliment demogràfic, la construcció dels pantans i la desaparició de la xarxa tradicional de comunicacions – fenòmens tots tres que interactuen entre ells – pressiona fortament el territori i produeix un deteriorament lingüístic que hauria de fer saltar totes les alarmes; almenys si considerem que la llengua catalana en la seua varietat ribagorçana és un patrimoni que cal preservar. Ho constatem en trets indrets diferents de l'àrea.

En el primer cas veiem la transformació que s'està produint en el terreny enquadrat per la serra de Lleràs (est), la de Sant Gervàs (nord), la del Cis (oest)

8. GRIERA, Antoni, *La frontera catalano-aragonesa (estudi geogràfic-lingüístic)*, Barcelona, 1914, p.17

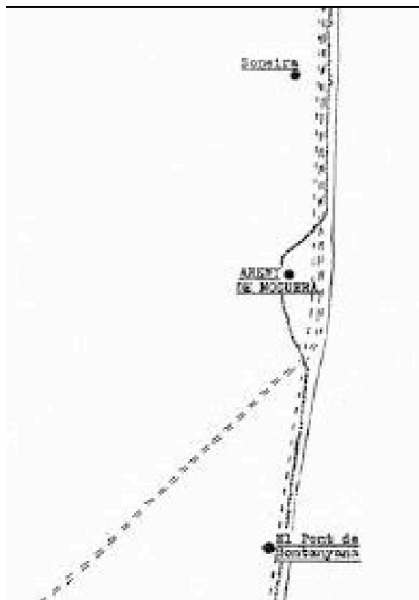
Il·lustració 13

Il·lustració 14

i els Montsecs d'Ares i de l'Estall (sud), territori a cavall de les províncies de Lleida i Osca, regat per la Noguera Ribagorçana i travessat per la carretera Lleida-Vall d'Aran, que hi discorre paral·lela. Ha estat denominat històricament la Clotada d'Areny o la Terreta, per bé que aquesta darrera denominació sembla correspondre més aviat al seu sector nord-oriental. En l'actualitat els nuclis de població són els reflectits en la il·lustració 13⁹, on les localitats entre parèntesis estan pràcticament despoblades. La distribució d'isoglosses fa tan sols trenta anys era sensiblement diferent de l'actual (il·lustració 14). La desaparició, a causa de l'emigració, de bona part dels pobles n'és la causa,

9. BARRULL, Aureli i SISTAC, Ramon, "Fronteres polítiques i dialectals a la Terreta (Ribagorça)", *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana IV. Àrea 3. Lingüística Social*, Palma de Mallorca 1992, pp. 1-62

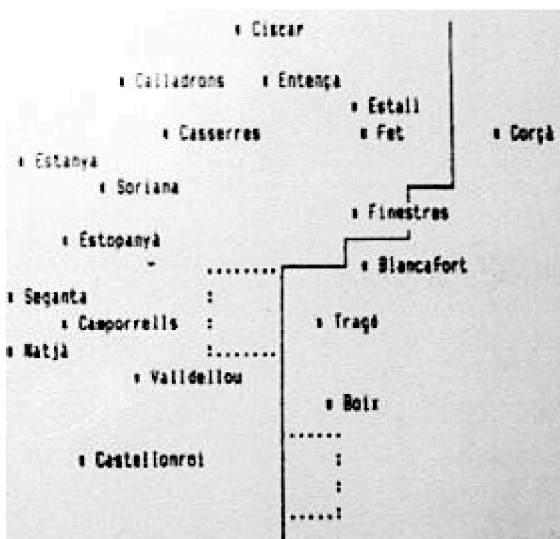

Il·lustració 15

i poc a poc el dialecte va coincidint amb la frontera política. Si considerem que bona part dels pobles, especialment els de la província de Lleida, es troben ja en fase avançada de despoblament, i que la minsa població es concentra en els nuclis d'Areny, Sopeira i El Pont de Montanyana (tots tres a Osca) és prou fàcil d'establir que en un període més aviat reduït s'hi haurà operat un canvi dialectal important (il·lustració 15). Frontera política i dialectal tornaran a coincidir.

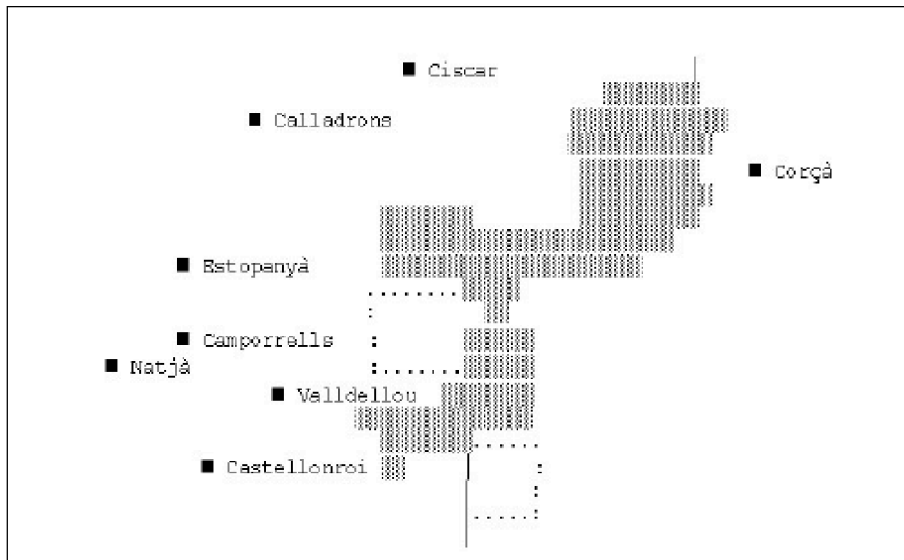
Passem ara a observar un segon cas dins de l'àrea. Es tracta de les terres, tant de la Llitera i la baixa Ribagorça Oriental (Osca) com de la Noguera

(Lleida) que aboquen les seues aigües a la Noguera Ribagorçana i que abans es trobaven separades tan sols pel riu, però que es comunicaven a través dels ponts de Tragó de Noguera (Lleida) i de Montfalcó (Osca) i dels guals de la ribera (il·lustració 16).

Il·lustració 16

Encara que estem mancats d'estudis descriptius de les parles de la zona, la consulta a la població de més edat ens permet establir que la divisió dialectal coincidia en bona part amb l'administrativa; no obstant això existien concomitàncies lèxiques i morfosintàctiques importants. Actualment la situació ha canviat totalment. La construcció dels embassaments de Canelles

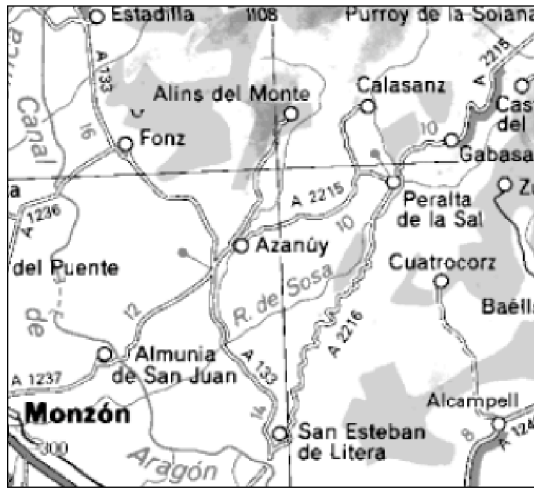

Il·lustració 17

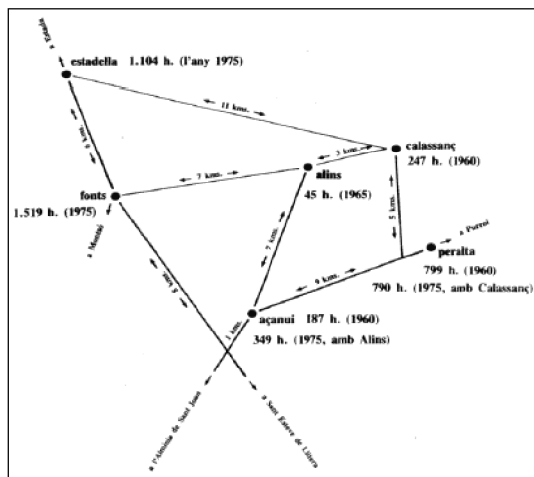
i Santa Anna no sols ha representat la desaparició física d'alguns pobles sinó també la pèrdua de les millors terres de conreu per a molts altres.

El despoblament que hi ha seguit i n'ha estat conseqüència (la població d'administració aragonesa s'ha reduït a una quarta part, mentre que la d'administració catalana pràcticament ha desaparegut: a penes hi roman una trentena de persones) ha anivellat finalment a tots els efectes el català ribagorçà i el català lleidatà amb la frontera provincial i autonòmica (il·lustració 17).

El darrer exemple fa referència a l'alta Llitera occidental: la vall de la Sosa de Peralta. De fet, és el mateix territori contemplat a la il·lustració 11. Si n'observem la 19, veurem com la xarxa de carreteres actual no té res a veure amb la de camins i cabaneres tradicionals. Els pobles de la Sosa mantenien una relació intensíssima entre ells i, a la seua vegada, compartien serveis amb la resta de la comarca, acudien a mercat a Tamarit i a les fires de Benavarri, Salàs, etc. Actualment, la manca de serveis -causa i alhora conseqüència en bona part de la manca de població— provoca el decandiment de Tamarit com a centre comarcal en benefici de Binèfar i, sobretot, de Montsó. És el tret d'eixida d'un procés del qual ja en comprovem els efectes: els parlars aragonesos són substituïts pels castellans, els híbrids, senzillament, desapareixen,

Il·lustració 18

Il·lustració 19

i els catalans s'hibriden a alta velocitat, com a fase prèvia a la seua desaparició¹⁰, ja que se'n trenca la transmissió generacional.

En conclusió: la Ribagorça és un gran exemple de totes aqueixes situacions descrites; gairebé n'és una reserva. Tot i això, aquest gran "parc temàtic" de la dialectologia se'ns presenta en l'actualitat en perill de desaparició. En alguns indrets, ja hi comença a aparèixer una sèrie de grans "forats negres" en l'àrea lingüística on la hibridació i la substitució, grans flagells del català d'Aragó, esdevenen perills secundaris en comparació amb la gran xacra de la despoblació. La distribució dialectal ancestral es veu profundament modificada pel fet incontestable que, allà on no hi ha parlants, no hi resta llengua ni dialectes.

10.SISTAC, Ramon, *El ribagorçà...*